

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1963

*"Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö."
Från en konsert i Skogaholm på Skansen
den 14 juni 1962.
Foto Studio Antoni & Geblin.*

Redaktion:

GÖSTA BERG • SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar ett utsnitt ur en miniatyr av J. H. Schildt med de svenska drabanterna invecklade i handgemäng med sachsiska trupper i röda uniformer under övergången av Düna år 1701. Se Erik Andréns och Alf Åbergs uppsats Arvid Horns trofétavlor och övergången av Düna i denna årsbok.

La couverture en couleur représente un fragment d'une miniature de J. H. Schildt: Le passage de la Duna en 1701, avec la troupe des trabans suédois aux prises avec les troupes saxonnes aux uniformes rouges. — Voir dans ce même volume les explications de MM. Erik André et Alf Åberg: Les deux tableaux ornés de trophées d'Arvid Horn et le passage de la Duna.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1963

Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

Färgbilden av guldterrinen framställd hos Esselte AB

Erlandsdotter (1771—1843) i Östra Frölunda socken, Västergötland, stå varandra konstnärligt så nära att sambandet är helt evident. Anders Bengtsson påträffas också just i den trakt, där upphovsmannen till ifrågavarande lokala skola bör ha varit bosatt.

Utrymmet medger här endast att visa några få målningar av Anders Bengtsson, den nyligen såsom gåva till Nordiska museet inkomna (bild 1) samt till jämförelse med denna två andra bonader ur museets samlingar (bild 3—4). Redan dessa dukar torde emellertid ge en antydning om Anders Bengtssons konstnärliga originalitet i förhållande till de många övriga målare, som representerat de västsmåländska bonadsskolorna.

Nils Strömbom

Résumé

Anders Bengtsson, de Södra Fagerhult — Un nom nouveau dans la peinture de tapisseries du sud de la Suède

L'auteur, s'appuyant sur des fondements artistiques, attribue 37 tapisseries peintes appartenant à des musées ou à des collections particulières, datant de la période 1757—1779, mais d'un caractère nettement archaïque, à un artisan peintre mort en 1781 nommé Anders Bengtsson qui, parallèlement à son métier de peintre, exécutait des tapisseries peintes pour les maisons des paysans du sud-ouest du Småland et du sud du Halland. Selon son inventaire de succession, Anders Bengtsson laissa deux peintures de ce genre et un "directoire du peintre", ce qui devait signifier un livre d'esquisses où il avait rassemblé des détails de composition et d'autres indications comme le faisaient les autres décorateurs populaires. L'auteur soutient qu'il est le créateur de ce qu'on appelle l'école de Kind-Västbo qui répandit la peinture de tapisseries de l'ouest du Småland jusqu'à l'extrême sud du Västergötland.

ETT TEXTILREDSKAP OCH DESS ANVÄNDNING

Nätra, Sidensjö, Anundsjö och Själevad är fyra socknar i norra Ångermanland, som under 1700-talet producerade lin och linne av synnerligen hög kvalitet. Tillverkningen av garn och väv, både för eget hushåll och till salu, skedde där som hemslöjd. Förtjänta spinnerskor och väverskor uppmuntrades med belöningar och stöddes på olika sätt av statsmakterna. Hemslöjden drog också

fördel av den tullpolitik, som tillkommit för att skydda den inhemska textilfabrikationen.

Från denna bygd, närmare bestämt Norrflärke by i Anundsjö socken, härstammar en härvel, som fru Anna Jonsson år 1962 skänkte till Nordiska museet. Årtalet 1798 är inristat på stativet jämte initialerna I.N.S., vilka enligt givarinnan står för den förste ägarens namn.

Då man i hemmen beredde och spann garn, användes en härvel, på vilken man formade härvor av den tråd, som samlats på spinnrockens rulle. En härvel begagnas på följande sätt. Man låter tråden löpa från spinnrocksrullen, som är uppträdd på en sticka, till härvelns garnställning. Förfaringssättet framgår av Pehr Hilleströms målning från 1787. Själva garnställningen, som sitter i ett stativ, består av fyra armar, avslutade med tvärställda trästycken. Dessa upptar tråden, medan man vrider ställningen runt. En härva uppdelas med en trådände i mindre grupper, vanligen kallade pasmor. Då man härvlat nog, kan man lossa och ta av garnet från ställningen genom att en arm är ledad. På den härvel, som Hilleström visar, måste man även lyfta av garnställningens axel från stativets ena sida. Kvinnan på 1700-talsmålningen har fullbordat ett antal pasmor och håller troligen på med den sista. Hon har räknat trådvarven, så att hon får lika många i varje pasma.

Somliga härvlar hade registreringsverk, som markerade ett visst antal trådvarv genom ett slag av en hammare eller ett knäpp av en fjäder, och de gjorde sålunda huvudräkningen överflödig. En del verk registrerade icke bara trådarna i pasman utan även pasmorna i härvan.

I Sverige har i regel spinning och vävning utförts av kvinnor, medan männen tillverkat de textila redskapen. I de bygder, där hemslöjd skedde till salu i större skala, sysselsatte textilslöjden många gånger även männen, och där var också männen allmänt intresserade av förbättringar av redskapen. Det är i sådana bygder man finner härvlar med mera sinnrika räkneverk. I de norrländska kusttrakterna kallar man vanligen en registrerande härvel för haspel.

Haspeln från Anundsjö har en invecklad registreringsapparat,

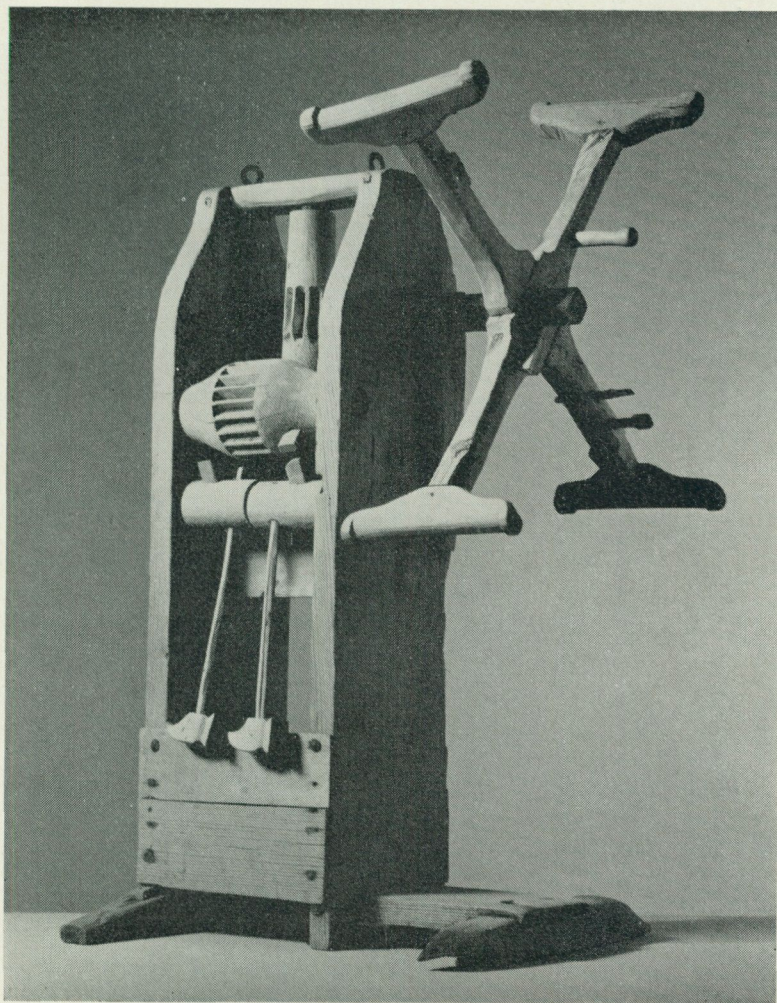
på vilken man kan åstadkomma pasmor av två olika slag. Det ena härvlingssystemet representerar en folklig tradition, det andra en officiell standardiseringssträvan.

Garnställningen på Anundsjöhaspeln är så stor, att den bildar en härva med en vidd av $2\frac{1}{2}$ alnar, dvs. omkring 150 cm. Detta mått överensstämmer med det som påbjöds genom en förordning 1739 om "en allmän och lika Härfwels och Haspels brukande". En härva skulle innehålla ett visst antal pasmor eller "knäpp", beroende på garnsorten, t. ex. för linnegarn 16 knäpp. Varje knäpp skulle bestå av 100 trådar. I Anundsjö kallas en sådan härva "haspelhärva" till skillnad från en "vävhärva", som har varierande antal pasmor på 60 trådar. Sextio trådar i pasman är ett gammalt, folkligt räknesystem i större delen av Sverige, och det var i allmänt bruk även på 1700-talet.

Förordningen från 1739, som införde 100-talssystemet, hade till syfte att standardisera måtten på det garn, som förekom i handeln och som levererades till textilmanufakturerna. Om man kände härvans trådlängd och dess vikt, kunde bl. a. trådens finhet bestämmas. 100-talssystemet underlättade också uträkningen av garnåtgången i vävarna enligt de metoder som användes vid textiltfabrikerna.

År 1733 utfärdades privilegier för Flors linnefabrik i Mo socken i Hälsingland, där engelsmannen Stephen Bennet var direktör. I sin bok "Lins Planterande, Beredande, Spinning, Wäfnad och öfriga tilberedning" (1738) omtalar han, att Flors fabrik infört en "Lingarns Haspel" med en garnställning och ett räkneverk, dimensionerade såsom förordningen följande år påbjuder. Boken hade ett företal av den kände industrimannen Eric Salander, vilken liksom Bennet varit anställd vid Jonas Alströmers manufakturer och från 1731 förestod Barnängen i Stockholm. Som chef för det 1739 inrättade Manufakturkontoret var Salander en talesman för tidens ledande näringspolitik och har uppgivit sig själv som författare till 1739 års manufakturprivilegier. Han och Bennet, vilken senare studerat i S:t Germain i Frankrike, torde också stå bakom förordningen om de standardiserade härvelmåtten.

Medan 1700-talets merkantilistiska näringspolitik strävade efter

Haspel från Anundsjö socken i Ångermanland tillverkad av omålat trä och med årtalet 1798. Ett räkneverk är inbyggt i stativet, och garnställningen är placerad utanför detta.

att koncentrera vävningen till större verkstäder med yrkesutbildad personal, skulle textilmaterialet framställas och levereras av landsbefolkningen. Väverierna var före spinnmaskinernas införande beroende av spinningen i hemmen, och garnet som råvara var därför föremål för Manufakturkontorets stora intresse. Textilfabrikerna kunde emellertid endast konkurrera med landsbefolkningen i fråga om mera invecklade vävnader. En linnefabrik i Härnösand, grundad 1741, specialiserade sig på drällvävning, medan den tekniskt enklare linnelärftsvävningen förbättrades och intensifierades på norra Ångermanlands landsbygd under 1700-talets senare del.

De garnmått efter decimalsystemet som manufakturerna införde, var importerade från de ledande europeiska textilindustrierna. Det visade sig emellertid svårt att på den svenska landsbygden genomföra det nya härvlingssystemet, som fordrade härvlar med räkneapparater av ett annat slag än de gamla. En ny förordning måste utfärdas 1771, och den påbjöd, att varje län skulle skaffa en modell av den nya sortens härvel, och den skulle tjäna som rättesnöre för den lokala tillverkningen.

Härveln från Anundsjö är av stort intresse, därför att dess räkneverk är uppbyggt för båda systemen och kan registrera antingen 60 eller 100 trådar i pasman.

Garnställningen är trädd på en axel, som mitt för räkneverket är skuren i skruvform för att gånga mot 10 kuggar, utskurna runt en lodrät stolpe. Stolpen bär på sin nedre del en snäckskruv, som driver ettdera av två snäck-

hjul på vågräta axlar. De är fästade på var sin sida om stolpen. (Se bild. s. 169). Den ena axeln är förtjockad och bär 20 kuggar, den andra har 12 kuggar. Nabbar på axlarna förorsakar vridning av fästena för två hamrar, så att dessa gör utslag mot en träskiva på nedre delen av stativet.

De båda vågräta axlarna på var sin sida om mittstolpen fungerar icke samtidigt. Antingen använder man den ena eller den andra axeln, beroende på om man vill åstadkomma 60- eller 100-trådspasmor, och hamrarna kan flyttas till den sida av apparaten man vill begagna. Genom de båda hamrarna markerar verket dessutom både hela och dubbla pasmor av respektive slag.

Då härveln kom till museet, var hamrarna placerade så, att de ledade mot den större kugghjulsaxeln. Det innebär att härveln

En kvinna härvar garn på en härvel utan räkneverk. Spinnrocksrullen håller hon i vänster hand, och med höger hand vevlar hon garnställningen runt. Herrgårdsinteriör, målad av Pehr Hilleström 1787.

markerar pasmor av den på 1700-talet officiellt påbjudna sorten om 100 trådar, vilken också förutsätter en garnställning ("härvelkors") lik den som sitter på härveln.

Om man härvlar, sker följande. Efter 100 varv på härvelkorsets axel har den övre snäckskruven fört fram 100 kuggar på det övre kuggghjulet, dvs. 10 varv på den lodräta stolpen, vilket innebär att det nedre snäckdrevet drivit fram 10 kuggar eller ett halvt varv på den vågräta axeln. Detta markeras av den ena hammaren. De båda hamrarna är fästa på cylinderformade kolvar, som är trädde på en gemensam vågrät stång. Den ena kolven är sammankopplad med den andra, så att båda hamrarna slår efter ett helt varv på den vågräta axeln, och de markerar därmed 200 trådvarv på garnställningen eller en dubbel pasma.

I sin 1757 utkomna bok "Lijn-garns Uprännande til Lerfter" konstaterar textilexperten Ol. J. Törnsten, att trådpasman på 60 och rörpasman på 30 då var de vanliga indelningsgrunderna för härva, respektive vävsked i Sverige. Det sammanhängande mått-system som väverskan brukade under de olika arbetsprocesserna vid uppsättning av väv, gjorde det möjligt för henne att räkna ut garnåtgången i vävarna med hjälp av mätning på härvel.

Den gamla kontinuiteten mellan vävskedens indelning, varp-trådarnas fördelning och garnmätningen stördes, då det nya härvlingssystemet infördes. På många håll i landet, t. ex. i övre Dalarna, har decimalsystemet för vävskedar ej accepterats förrän i våra dagar. I bygder med stor textil hemindustri, såsom de ångermanländska, använde man under 1700- och 1800-talen båda typerna av härvling. Man hade en sorts härvel för mätning av garn, som skulle avyttras, och en annan till sådant garn, som man själv vävde av. I praktiken visade sig t. ex. ett härvelkors om $2\frac{1}{2}$ alnar vara för litet för tvinnat ullgarn, vilket brukades i vadmalen, det vanliga beklädnadstyget för vinterbruk. På Anundsjöhaspeln kan man också byta ut det relativt snäva härvelkorset mot ett vidare för 3-alnshärvor.

Frihetstidens och det senare 1700-talets ledande manufakturpolitiker uppmuntrade linodling och linspinning för att manufakturerna skulle få tillräckligt mycket garn av god kvalitet. Kunde man åstadkomma ett fint lingarn i hemmen, låg det emellertid nära till hands att man även vävde av det. I sin näringsgeografiska beskrivning över Ångermanland, tryckt 1779, berättar

Abbr. Hülphers att "någre hederwärda qvinnor" i Nätra socken omkring 30 år tidigare hade börjat väva finare lärfter. Bland dem nämner han komminister J. Törnstens hustru Catharina Stenflykt. Olaus J. Törnsten, död 1787 som kyrkoherde i Torsåker, var hennes son och en av de många norrländska prästmän, som ägnat stort intresse åt landsdelens näringsliv och åstadkommit förbättringar på olika områden. Törnsten blev specialist på linodling och linslöjd och var som sådan en tid anställd vid kommerskollegium.

Med boken "Lijn-garns Uprännande til Lerfter" ville Törnsten standardisera och förbättra landsbefolkningens linnevävning. I motsats till den gängse uppfattningen ansåg han att hemvävning för avsalu ej skulle motarbetas, eftersom den gav en nödvändig inkomst till befolkningen.

Under 1700-talets lopp ändrade också myndigheterna inställning till den saluhållna hemslöjden, och Ångermanlands linne-lärfter blev föremål för premiering och högt uppskattade. Premierlärfterna stämplades av pastor och länsman, som var myndigheternas representanter. Ol. J. Törnsten blev en medlare mellan stat och folk och ägde bådats förtroende.

Törnsten utgick i sin bok om linnelärfter huvudsakligen från den officiellt påbjudna haspeln, som registrerade 100 trådar i ett "knäpp", och angav i tabellform garnåtgången för olika vävbredder och vävlängder. Samtidigt anpassade han det nya indelningssystemet av garn och vävsked till det traditionella. De längsta vävskedarna, "de allmänna Tyska", för de bredaste vävnaderna, var 111 cm eller "7½ kvarters aln" långa, och deras grovlek betecknades med 100-talen rör på denna längd. Sålunda brukades det nya indelningssystemet icke bara i härvan utan också på en viss typ av vävskedar. 100-talsräkningen kom senare att införas även på andra sorters vävskedar, brukade i den industrialiserade linnetillverkningen, samt slutligen på de salubjudna vävnaderna, vilkas kvalitet bedömdes efter antalet trådar på en viss bredd.

Trots kompromissförsök i stil med det som Törnsten uppvisar i sin skrift accepterades aldrig de centraldirigerade rekommendationerna i sin helhet av landsbefolkningen. Garnhärveln från Anundsjö ger belägg för att man där 1798 höll fast vid den gamla textiltekniken, samtidigt som man i vissa avseenden tvingades att

använda nya metoder — ett dualistiskt förhållande som bibehållits till vårt århundrade. Det faktum att den bevarats och använts så länge visar hemvävningsens och det textila självhushållets starka ställning i norra Ångermanland.

Gertrud Grenander Nyberg

Källor:

- S. Bennet, Berättelse om Lins Planterande, Beredande, Spinning, Wäfnad och öfriga tilberedning, Stockholm 1738.
 Jon Boding, Ångermanna Hushollning Nordan Skogen, Stockholm 1747.
 L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne, del 4, Uppsala 1928.
 Gerda Cederblom, Pehr Hilleström som kulturskildrare, del I, Stockholm 1927.
 G. Grenander, Några härveltyper i Västerbotten och deras användning, i Västerbotten 1935, Umeå 1935.
 G. Grenander Nyberg, Garnhärvelns funktion, i Hälsingerunor 1962, Bollnäs 1962.
 Abr. Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland, 4:de Saml. om Ångermanland, Westerås 1779.
 Sam Owen Jansson, Måttordbok, Stockholm 1950.
 R. G. Modée, Utdrag utur Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer, del 2 o. 9, Stockholm 1746 o. 1777.
 P. Norberg, Den ångermanländska linslöjden, Stockholm 1938.
 P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800, i Den svenska arbetarklassens historia, Stockholm 1955.
 Ol. J. Törnsten, Lijn-garns Uprännande til Lerfter, Linköping 1757.
 G. Utterström, Jordbrukets arbetare, del II, i Den svenska arbetarklassens historia, Stockholm 1957.
 Irma Åström, Linberedningsverken i Hälsingland under 1700-talet, i Dædalus 1950, Stockholm 1950.
 P. A. Örnsköld, Underdånig Berättelse om Wester-Norrlands Höfdingedöme, Stockholm 1769.

Zusammenfassung

Ein Textilgerät und dessen Gebrauch.

Ein Detail des schwedischen Merkantilismus im 18. Jahrh. ist die Verordnung von 1739, welche eine Standardisierung der Masse für das feilgebotene Garn durch die Verwendung „einer allgemeinen und gleichartigen Weife und Haspel“ anbefahl. Diese führte das Decimalsystem an Stelle des alten volkstümlichen Systems mit 60 Fäden auf eine Strähne ein.

Das Nordische Museum erhielt im Jahre 1962 aus der Gegend des nördlichen Ångermanland, wo im 18. Jahrh. Leingarn und Leinwand von höchster Qualität hergestellt wurde, eine Haspel mit der Jahreszahl 1798, welche ein Zählwerk sowohl für das alte, wie für das neue System hat. Aller Wahrscheinlichkeit nach hatte die Landbevölkerung das alte System für Gewebe, welche für den eignen Brauch bestimmt waren, behalten, obschon man gezwungen war sich an das neue System zu halten, wenn es Verkaufsgarn galt. An vielen Stellen ist das Decimalsystem noch in diesem Jahrhundert von den schwedischen Weberinnen nicht angenommen worden.